

УЧАСТЬ ПРОКУРОРА У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

PARTICIPATION OF THE PROSECUTOR IN CASES OF MINORS
IN CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Билиця І.О., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії, історії держави і права та порівняльного права

Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті досліджуються особливості участі прокурора у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану. Обґрунтовано актуальність теми з огляду на зростання вразливості дітей у період воєнних дій, а також збільшення кількості кримінальних правопорушень за участю неповнолітніх або щодо них. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регламентує повноваження прокурора у справах цієї категорії, зокрема положення Кримінального процесуального кодексу України, Законів України «Про прокуратуру», «Про охорону дитинства», а також міжнародні акти – Конвенцію ООН про права дитини та практику Європейського суду з прав людини.

Окреслено основні проблеми, які виникають під час здійснення прокурорського нагляду, а саме відсутність спеціалізації, недосконалість міжвідомчої взаємодії, типові порушення прав неповнолітніх на досудовій стадії, а також недостатня правова регламентація ювенальної медіації. Особливу увагу приділено впливу воєнного стану на дотримання процесуальних гарантій неповнолітніх.

Наведено приклади з прокурорської практики, визначено ризики для дитини в умовах надзвичайної ситуації, запропоновано напрями вдосконалення участі прокурора у провадженнях щодо неповнолітніх. Обґрунтовано необхідність створення спеціалізованих ювенальних підрозділів, розширення міжвідомчої взаємодії, нормативного закріплення ювенальної медіації та запровадження єдиних стандартів реагування на порушення прав дитини.

Наукова новизна полягає в системному аналізі діяльності прокурора саме в умовах воєнного стану, практична значущість – у формулюванні конкретних пропозицій до законодавства й прокурорської практики.

Ключові слова: неповнолітній, прокурор, воєнний стан, ювенальна юстиція, кримінальне провадження, права дитини.

The article examines the specific features of the prosecutor's participation in criminal proceedings involving minors under martial law in Ukraine. The relevance of the topic is justified by the increased vulnerability of children during wartime and the rising number of offenses involving minors as suspects or victims. The legal framework regulating the prosecutor's role in such proceedings is analyzed, including provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Laws of Ukraine «On the Prosecutor's Office» and «On the Protection of Childhood», as well as international standards such as the UN Convention on the Rights of the Child and the case law of the European Court of Human Rights.

The main challenges are identified, such as the lack of prosecutorial specialization, insufficient interagency cooperation, frequent procedural violations affecting minors during pre-trial investigation, and the lack of legislative regulation regarding juvenile mediation. Particular attention is paid to the impact of martial law on safeguarding children's procedural rights.

Examples from prosecutorial practice are provided, risks for minors in emergency contexts are outlined, and recommendations are made for improving prosecutorial performance. These include establishing specialized juvenile prosecution units, enhancing interagency cooperation, formally regulating juvenile mediation mechanisms, and introducing unified response standards to rights violations.

The scientific novelty lies in a systemic analysis of the prosecutor's role under martial law conditions. The practical significance consists in the formulation of feasible proposals for changes in legislation and prosecutorial practice.

Key words: minor, prosecutor, martial law, juvenile justice, criminal proceedings, child rights.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну створило безпрецедентні виклики для системи кримінального правосуддя, особливо у сфері захисту прав дитини. У воєнних умовах діти стають більш вразливими до порушень, зокрема під час контакту з правоохоронною системою. Зростання кількості проваджень, у яких неповнолітні виступають як потерпілі, свідки або підозрювані, зумовлює потребу переосмислити роль прокурора у забезпеченні правового захисту та реалізації принципу інтересів дитини. Актуальними є питання спеціалізації прокурорів, міжвідомчої співпраці та впровадження міжнародних стандартів ювенальної юстиції.

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз участі прокурора у провадженнях щодо неповнолітніх під час воєнного стану, виявлення проблем і формулювання пропозицій для вдосконалення законодавства та практики.

Відповідно до мети були поставлені такі завдання – дослідити нормативну базу, специфіку прокурорського нагляду в умовах війни, порушення прав дітей та узагальнити позитивну практику з пропозиціями змін.

Наукова новизна цього дослідження полягає в комплексному осмисленні ролі прокурора у провадженнях щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану. Особлива увага приділяється потребі інституціоналізації спеціалізованих ювенальних підрозділів та розробці національної моделі взаємодії прокурора з органами юстиції, опіки та громадським сектором.

Участь прокурора у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх в Україні визначається Кримінальним процесуальним кодексом, який передбачає особливий проце-

суальний статус дитини. Згідно з ч. 12 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, неповнолітнім вважається той, хто на момент вчинення кримінального правопорушення не досяг вісімнадцяти років. Це зумовлює спеціальну процедуру розслідування і судового розгляду, де прокурор виконує не лише процесуальну, а й гарантійну функцію [7].

Процесуальні гарантії для неповнолітніх повинні забезпечуватися незалежно від обставин, зокрема в умовах воєнного стану. Відповідно до ч. 2 ст. 484 КПК України, у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх враховуються їхній вік, рівень розвитку та інші особливості, що покладає на прокурора обов'язок не лише здійснювати процесуальне керівництво, а й активно наглядати за дотриманням прав дитини. Прокурор зобов'язаний забезпечити участь захисника з моменту затримання чи проведення першої процесуальної дії, а також обов'язкову присутність законного представника. Це відрізняє провадження щодо неповнолітніх від загального порядку й вимагає від прокурора особливої уваги до дотримання процесуальних гарантій [7].

Прокурор як процесуальний керівник повинен не лише забезпечувати законність зібраних доказів, а й оцінювати доцільність притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України, кримінальне провадження підлягає закриттю у зв'язку з відсутністю складу кримінального правопорушення. У випадках, коли вчинене діяння формально містить ознаки злочину, але є малозначним, така відсутність може бути встановлена на підставі ст. 11 Кримінального

кодексу України. Цей підхід дає змогу звільнити неповнолітнього від кримінальної відповідальності, якщо це відповідає його найкращим інтересам та інтересам суспільства. Крім того, прокурор має право ініціювати застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру відповідно до ст. 105 Кримінального кодексу України як альтернативи покаранню [6].

Загальні положення КПК України формують основу для реалізації захисної ролі прокурора у провадженнях щодо дітей. Проте через особливий правовий статус неповнолітніх лише процесуальних норм недостатньо. Необхідно враховувати й спеціальне законодавство про захист прав дитини, зокрема Закон України «Про охорону дитинства», який закріплює принцип найкращих інтересів дитини, її розвиток і рівний доступ до правосуддя, а також міжнародні стандарти поводження з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом [10].

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства», державні органи, у тому числі органи прокуратури, зобов'язані забезпечувати реалізацію прав дітей, зокрема шляхом захисту їх від жорстокого поводження, дискримінації, експлуатації та незаконного втручання в особисте життя. Для прокурора це означає не лише здійснення нагляду за дотриманням законності, а й забезпечення морально-психологічного захисту дитини у процесі кримінального провадження.

У межах досудового розслідування прокурор взаємодіє з органами і службами у справах дітей, керуючись, зокрема, положеннями Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Хоча цей закон не регламентує повноваження прокуратури, він визначає загальні засади діяльності установ, відповідальних за захист прав дітей, з якими прокурор зобов'язаний координувати дії у разі виявлення порушень прав неповнолітніх [9].

Водночас ефективність національного законодавства залежить від його узгодженості з міжнародними стандартами, зокрема положеннями Конвенції ООН про права дитини та практикою Європейського суду з прав людини. Тому прокурору необхідно орієнтуватися не лише на норми українського законодавства, а й на міжнародні правові принципи поводження з дитиною у конфлікті із законом [5].

Ст. 40 Конвенції ООН про права дитини гарантує кожній дитині, яка підозрюється або обвинувачується у правопорушенні, право на повагу до гідності, справедливий і швидкий розгляд, участь захисника та законних представників. Позбавлення волі має застосовуватись лише як крайній захід і на мінімальний строк. Ці положення формують обов'язки прокурора як процесуального керівника, зокрема щодо запобігання зловживанням і забезпечення дотримання принципу найкращих інтересів дитини.

Практику тлумачення Конвенції формує також Європейський суд з прав людини. У справі *T v. the United Kingdom* Суд підкреслив важливість урахування емоційного розвитку дитини, її здатності розуміти звинувачення і брати участь у провадженні [2]. У справі *T v. the United Kingdom* Європейський суд з прав людини наголосив, що вік неповнолітнього потребує адаптації кримінального процесу до його рівня розвитку й розуміння. Порушення цих вимог, особливо у випадку позбавлення волі, становить порушення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2].

Процесуальні повноваження прокурора щодо реагування охоплюють як досудову стадію, так і судовий розгляд. У разі, якщо дитина не може самостійно захистити свої порушені права, а законні представники не забезпечують належного захисту, прокурор має право здійснювати представництво її інтересів у суді відповідно до ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [11].

У випадках порушення прав затриманих неповноліт-

ніх – неналежних умов утримання, перешкоджання участі захисника чи законного представника, застосування насильства чи тиску – прокурор зобов'язаний оперативно реагувати як процесуально (через заяви, клопотання, скасування незаконних рішень), так і дисциплінарно (зверненням до керівництва слідчих органів чи служб у справах дітей).

Крім того, прокурор має право звертатися до суду з позовами в інтересах дитини, якщо порушення виходить за межі кримінального провадження, наприклад, у разі відсутності опікуна чи ненадання соціальних послуг [11].

Ефективність прокурорського реагування залежить не лише від формальних повноважень, а й від особистої ініціативи та розуміння соціальної значущості захисту прав дитини. У цьому контексті важливою є взаємодія прокуратури з іншими суб'єктами – службами у справах дітей, центрами безоплатної правової допомоги, громадськими організаціями.

В умовах воєнного стану, коли кількість порушень прав неповнолітніх зростає, а ресурси державного контролю обмежені, прокурор часто є єдиною посадовою особою, здатною оперативно втрутитися. Це актуалізує проблему реалізації прав дитини в умовах надзвичайної ситуації.

Воєнний стан істотно ускладнює дотримання прав дітей у кримінальному провадженні через обмежений доступ до правничої допомоги, нестачу фахівців ювенальної юстиції, особливо в регіонах, що постраждали від бойових дій. Зростає кількість дітей без належного нагляду, що підвищує ризики їх вторинної віктимізації або втягнення в протиправну діяльність.

За даними Офісу Генерального прокурора, у перші місяці повномасштабного вторгнення РФ було зареєстровано значну кількість кримінальних проваджень із участю неповнолітніх як жертв, свідків або підозрюваних. У звітах прокуратури наголошується, що війна суттєво вплинула на структуру злочинності за участю дітей і ускладнила роботу ювенальної юстиції [8].

Одним із найбільших ризиків у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх є формалізація підходів. В умовах війни зростає спокуса спростити процедури заради оперативності, що веде до порушення ключових гарантій – права на захисника, участі законного представника, права бути вислуханим. Такі відступи, хоч і пояснюються складністю обстановки, підривають правозахисну роль прокурора.

Критичною є й відсутність належної інфраструктури: брак центрів тимчасового утримання, недоступність служб у справах дітей, переміщення слідчих органів і судів. Це ускладнює забезпечення участі дитини у слідчих діях у безпечних умовах, а прокурора ставить у ситуацію обмеженої процесуальної гнучкості.

Додатковий виклик – нестабільний психоемоційний стан неповнолітніх у період війни. Це вимагає особливої обережності під час допитів, очних ставок чи призначення експертиз. Залучення нефахових спеціалістів або відсутність належної підготовки лише підвищує ризик повторної травматизації дитини [3].

Таким чином, ефективна участь прокурора в умовах воєнного стану потребує не лише фахових знань, а й здатності до адаптації, міжвідомчої взаємодії та високої етичної відповідальності. Водночас навіть за дотримання цих умов реалізація функцій прокуратури у справах щодо неповнолітніх супроводжується низкою практичних проблем.

У період воєнного стану непоодинокі випадки, коли діти затримуються без законних представників у складних соціальних умовах – зокрема, за підозрою у мародерстві. У таких ситуаціях прокурори вживають заходів щодо тимчасового помешкання, психологічної підтримки та правового супроводу дитини у співпраці з органами опіки та службами.

Наведені приклади ілюструють як позитивні прояви ініціативності прокурорів, так і типові проблеми практики. Однією з найпоширеніших є неналежне інформування неповнолітніх про їхні права. У ряді випадків прокурори обмежуються формальним письмовим роз'ясненням, не адаптуючи інформацію до віку, рівня розвитку чи психо-емоційного стану дитини. Такий підхід суперечить вимогам ст. 42 КПК України, а також міжнародним стандартам забезпечення права дитини на ефективну участь у провадженні [7].

Серйозну проблему становить ігнорування вікових та психологічних особливостей неповнолітніх. Часто відсутні психолого-педагогічні характеристики або судово-психологічна експертиза, яку прокурор не ініціює, що позбавляє слідство важливих даних щодо здатності дитини брати участь у провадженні. У справі *N.K. v. Finland* Європейський суд з прав людини наголосив: формальний підхід до участі дитини у слідчих діях суперечить принципу справедливої судового розгляду [1].

Фіксуються також випадки необґрунтовано тривалого утримання неповнолітніх у слідчих ізоляторах, попри відсутність реальної потреби. Така практика суперечить принципу застосування позбавлення волі лише як крайнього заходу, закріпленому в статті 37(b) Конвенції ООН про права дитини, а також нормам кримінального процесуального законодавства України [5].

Відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Це означає, що положення Конвенції ООН про права дитини підлягають безпосередньому застосуванню у прокурорській практиці. Водночас фактична реалізація цих норм часто ускладнюється відсутністю належної фахової підготовки прокурорів для роботи з дітьми, які перебувають у конфлікті з законом.

Однією з основних причин неефективного нагляду є відсутність спеціалізації прокурорів у сфері ювенальної юстиції. В Україні відсутня система обов'язкової спеціальної підготовки прокурорів для роботи з неповнолітніми. Ювенальні підрозділи, що існують у деяких регіонах, не мають уніфікованого статусу або державної підтримки. Як наслідок, процесуальні рішення часто приймаються інтуїтивно або за зразком загальних підходів, непридатних для роботи з дітьми [4].

Без послідовної ювеналізації діяльності прокуратури – включно з навчанням, методичним супроводом, створенням спеціалізованих підрозділів і взаємодією з суміжними інституціями — ефективний захист прав дитини у кримінальному провадженні лишається неможливим. Тому наступним кроком має стати впровадження системних змін на державному рівні.

У 2016 році в Генеральній прокуратурі України було створено відділ ювенальної юстиції, однак подальша децентралізація та реформування призвели до втрати інституційної сталості цієї ініціативи. Відсутність нормативного закріплення функцій ювенальних підрозділів на рівні регіонів зумовила залежність їхньої діяльності від ініціативи місцевого керівництва. У багатьох областях ювенальні функції або не виконуються, або доручаються неспеціалізованим прокурорам.

Впровадження спеціалізованих ювенальних підрозділів на постійній основі з чітко визначеними повноваженнями, внутрішніми стандартами й навчальними модулями дозволить сформувати ефективну модель роботи з дітьми. Це особливо важливо в умовах воєнного стану, коли кількість неповнолітніх, які пережили насильство, переміщення або соціальну дезадаптацію, стрімко зростає.

Ювенальні підрозділи мають бути інтегрованими в систему захисту прав дитини, а не функціонувати ізольовано. Це передбачає регулярну координацію з органами опіки, поліцією, медичними та освітніми установами, а також громадськими організаціями. Розвиток міжвідом-

чої співпраці є одним із ключових напрямів підвищення ефективності ювенальної юстиції.

Досвід країн ЄС підтверджує ефективність моделі, що ґрунтується на партнерстві між прокуратурою, соціальними службами, школами й громадським сектором. В Україні ж така взаємодія часто є фрагментарною та формальною, що не дозволяє прокурору врахувати повний життєвий контекст дитини.

Разом із наявними проблемами варто відзначити позитивні приклади регіональних ініціатив, коли прокурори у справах неповнолітніх координують дії з Центрами соціальних служб, ювенальною поліцією та громадськими організаціями, що спеціалізуються на підтримці дітей у конфлікті з законом (зокрема, ГО «Право на захист», Українська фундація правової допомоги). Такі моделі сприяють зниженню рівня рецидиву та забезпечують реабілітацію без залучення до судового переслідування.

Потребує розвитку також інституціоналізована система обміну інформацією між усіма структурами, що працюють із неповнолітніми. Створення єдиної бази даних про дітей, які мали контакт із правовою системою, із дотриманням вимог захисту персональних даних, дозволить прокуратурі ефективніше реагувати на ризики та координувати соціальну підтримку.

Разом з тим, така ініціатива повинна реалізовуватись з урахуванням принципу конфіденційності та права на забуття, передбачених як Законом України «Про захист персональних даних», так і міжнародними стандартами. Базу даних мають передбачати обмежений доступ, чітко визначену мету збору інформації та її регулярне оновлення або видалення.

Крім того, аналіз чинного законодавства та прокурорської практики у справах щодо неповнолітніх виявляє низку прогалин, які перешкоджають реалізації принципу найкращих інтересів дитини. Зокрема, в КПК України відсутня чітка регламентація діяльності спеціалізованих ювенальних прокурорів, попри очевидну практичну потребу. Доцільним є внесення змін до КПК України з метою визначення окремих повноважень прокурора у справах неповнолітніх, а також закріплення вимоги щодо спеціальної підготовки для роботи у цій сфері [7].

Другою важливою проблемою є відсутність правового регулювання досудової медіації у справах за участю неповнолітніх. Попри наявність пілотних ініціатив із впровадження відновного правосуддя для дітей (зокрема у співпраці з Офісом Генерального прокурора та UNICEF), ці проекти не мають нормативного статусу. Доцільним є ухвалення окремого закону про відновне правосуддя для дітей або внесення змін до КПК щодо угод – передбачивши окрему модель ювенальної медіації за прикладом країн ЄС.

Також актуальною є потреба у правовому закріпленні міжвідомчої взаємодії між прокуратурою, службами у справах дітей, органами пробачії та неурядовими структурами. Наразі така взаємодія базується на підзаконних актах і меморандумах, що не мають обов'язкової сили. Доцільно внести зміни до Закону України «Про прокуратуру», доповнивши його положеннями щодо офіційного порядку взаємодії прокурора з іншими суб'єктами захисту прав дітей [11].

Також потребує вдосконалення регулювання участі психолога у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Наразі його залучення залежить виключно від розсуду слідчого або прокурора, хоча практика переконливо свідчить про необхідність обов'язкової присутності фахівця з дитячої психології під час допитів або обрання запобіжного заходу. Внесення змін до КПК України з метою закріплення цієї вимоги на рівні закону є цілком обґрунтованим і доцільним.

У цілому запропоновані законодавчі ініціативи не потребують кардинального реформування всієї системи,

однак можуть суттєво підвищити якість прокурорського нагляду за дотриманням прав неповнолітніх та покращити загальний рівень їхнього правового захисту в умовах кримінального провадження.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що участь прокурора в справах щодо неповнолітніх в умовах воєнного стану набуває особливого значення і потребує якісно нових підходів. З одного боку, прокурор залишається гарантом дотримання процесуальних прав дитини, з іншого – виконує важливу соціальну функцію, пов'язану із захистом найвразливіших учасників кримінального процесу в умовах нестабільності. Аналіз практики виявив низку проблем, серед яких – тривале тримання під вартою без реальної потреби, обмеження в доступі до захисника, відсутність психологічного супроводу на слідчих діях, низький рівень фахової спеціалізації прокурорів, а також недостатня міжвідомча координація у справах щодо неповнолітніх.

Чинна нормативна база, попри її загальну відповідність європейським стандартам, лише частково враховує специфіку здійснення прокурорського нагляду у справах за участю дітей, особливо в умовах надзвичайних ситуацій. Наявні норми є розпорошеними та не формують цілісної системи, що ускладнює правозастосування. Для подолання цих викликів необхідне системне оновлення законодавства із врахуванням положень Конвенції ООН про права дитини, стандартів Європейського суду з прав людини та сучасного підходу до ювенальної юстиції.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у глибшому аналізі судової практики у справах щодо неповнолітніх у період воєнного стану, вивченні ефективності пілотних програм із відновного правосуддя, а також у розробці та впровадженні сучасних цифрових механізмів забезпечення прав дітей, зокрема безпечного відеодопиту, дистанційного супроводу дитини та захисту персональних даних у правосудді.

ЛІТЕРАТУРА

1. N.K. v. Finland, no. 11889/10, Judgment of 02.10.2012. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114568>.
2. T v. the United Kingdom, Application no. 24724/94, Judgment of 16 December 1999. HUDOC - European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58910>.
3. Ukraine for every child. It Matters!: New campaign launches on World Children's Day to champion child rights amid the war. UNICEF, for every child. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-release/wcd-2024?utm_source=chatgpt.com.
4. Звіт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, 2023. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини - Головна. URL: <https://ombudsman.gov.ua>.
5. Конвенція про права дитини. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
6. Кримінальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
8. Офіс Генерального прокурора України. (2023). Права дитини в умовах війни: факти, виклики, реакція прокуратури. Офіційний сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/dity-v-umovax-vijni>.
9. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text>.
10. Про охорону дитинства. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
11. Про прокуратуру. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>.